

DANIËL DE WÆELE

ONTWAKEND JODENDOM

*Cultuurgeschiedenis van een nieuwe religie
in de oude Oriënt*

Daniël De Waele

ONTWAKEND JODENDOM

*Cultuurgeschiedenis van een
nieuwe religie in de Oude Oriënt*

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

Ontwerp omslag: Shortlife
Vormgeving binnenwerk: Elgraphic
Afbeeldingen: Wikimedia Commons; figuren en tijdlijnen: WC en DDW
Kaarten: www.kloptstedenbouw.nl
ISBN 978 90 435 4093 3
ISBN e-book 978 90 435 4094 0
NUR 716

www.kokboekencentrum.nl
© 2024 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht
Alle rechten voorbehouden.

Uitgeverij KokBoekencentrum vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

INHOUD

Voorwoord	11
Inleiding	13
1. Geschiedenis van het Midden-Oosten	21
Geografie van Palestina en het Midden-Oosten	21
Geschiedenis van Israël en Juda	23
<i>Donkere tijden</i>	23
<i>Het ontstaan van Israël en Juda</i>	32
<i>De groei van Israël en Juda</i>	37
<i>Israëlitische dynastieën</i>	40
<i>Het huis van David</i>	45
Assyrië, een nieuwe wereldmacht	46
<i>De wreedheid van nieuwe veroveraars</i>	46
<i>Hoogtepunt van de Assyrische macht</i>	50
<i>De rol van de goden</i>	52
<i>Het opstandige Juda</i>	59
<i>Esarhaddon</i>	63
<i>Kleitabletten</i>	64
<i>De vondst van het boek van de Thora</i>	66
Babylonië en de Judese ballingschap	68
<i>De ondergang van Assyrië</i>	68
<i>De ballingschap</i>	71
<i>De laatste Babylonische vorst</i>	76
De Perzen	78
<i>Hoe de goden zich een nieuwe vorst kozen</i>	78
<i>Een nieuw wereldrijk</i>	80
<i>Terugkeer uit ballingschap</i>	83

Een verbeeld verleden	86
<i>Terugkerenden ontmoeten achterblijvers</i>	86
<i>Stichtingsmythen: de aartsvaderverhalen</i>	88
<i>De exodusverhalen</i>	90
<i>Door de woestijn</i>	96
<i>Het boek Jozua</i>	98
<i>De rechters</i>	101
<i>Koningen</i>	103
<i>Priesters in een tempelstaat</i>	106
2. Dagelijks leven	108
Familie	108
<i>Een patriarchale samenleving</i>	109
<i>Huwelijk</i>	111
<i>Seksualiteit</i>	117
<i>Scheiden</i>	129
<i>Zwangerschap</i>	131
<i>Miskraam en abortus</i>	134
<i>Geboorte</i>	136
<i>Opvoeding</i>	141
Onderwijs	145
Slaven	149
Ziekte en genezing	152
De doden begraven	158
Wonen	164
<i>Leven in dorpen</i>	164
<i>Leven in steden</i>	168
<i>Leven in Mesopotamische steden</i>	174
<i>Het leven in de steden</i>	176
<i>Voedselvoorziening</i>	179
Oorlog	180
3. Een wereld vol goden en magie	186
Goden in Mesopotamië	187
<i>Het pantheon</i>	188
<i>Huisgoden</i>	195
<i>Huisreligie in Israël</i>	197
<i>Boze geesten</i>	199
<i>Magie, bezweringen</i>	203
<i>De dood</i>	211

De situatie in Egypte	226
<i>De dood in Egypte</i>	227
<i>Magie in Egypte</i>	233
De wil van de goden kennen	238
<i>Voortekenen</i>	238
<i>Profetieën en dromen</i>	247
<i>Egyptische goden spreken</i>	254
Een woning voor de goden	259
<i>Tempels, offers en priesters</i>	259
<i>Ziggoerats</i>	267
<i>Babel, de heilige stad</i>	269
<i>Tempels in de Levant</i>	271
<i>Tempels en priesters in Egypte</i>	275
4. Over goden en mensen	283
De groei van een persoonlijke religie	283
<i>Een kind van de godheid</i>	283
<i>Zonde en schuld</i>	286
<i>De afwezigheid van de goden</i>	293
<i>Gebeden</i>	294
<i>Persoonlijke vroomheid in Egypte</i>	298
Goden en koningen	302
<i>De goden regeren</i>	302
<i>Strijdende goden en koningen</i>	305
<i>De koning als tempelbouwer</i>	308
<i>De koning als zondebok</i>	309
<i>Vergoddelijking van koningen</i>	310
<i>De goddelijke farao</i>	312
<i>Het monotheïsme van een ketterse farao</i>	314
<i>De koning in Israël</i>	319
Heilig huwelijk en sacrale prostitutie	322
<i>Heilig huwelijk</i>	322
<i>Tempelprostitutie</i>	328
<i>Geloften betalen door prostitutie</i>	331
5. Zoroastrisme	336
Zarathustra	337
Monotheïsme?	340
<i>Dualisme, engelen en demonen</i>	342
Moraliteit	346

Een Messias	348
Na de dood het oordeel	350
6. Van polytheïsme naar monotheïsme	354
Godenzonen en godendochters	355
De situatie in Israël	362
Monolatrie: alleen Jahwe wordt aanbeden	374
Monotheïsme: er is maar één God	376
Een nieuwe wereldorde – een nieuwe hemelorde	379
7. Religieuze teksten uit het oude Midden-Oosten	389
Verhalen uit de oertijd	390
<i>Enmerkar en de heer van Aratta</i>	390
<i>Enki en Ninhursag</i>	392
<i>De mythe van Adammu</i>	396
<i>Gilgamesjepos: het eeuwige leven</i>	398
<i>Adapa en de zuidenwind</i>	400
Scheppings- en zondvloedverhalen	403
<i>Het Atrahasis epos</i>	405
<i>Enuma Elisj</i>	410
<i>Gilgamesjepos: de zondvloed</i>	413
<i>Genesis</i>	417
<i>Egyptische scheppingsverhalen</i>	421
<i>De strijd tegen het zeemonster</i>	424
<i>Stervende goden</i>	431
Wijsheid	437
<i>Fabels</i>	438
<i>Theodicee</i>	439
<i>Wijsheidsspreuken</i>	447
<i>Egyptische wijsheid</i>	450
Wetteksten	457
<i>Wetten in oud-oosterse culturen</i>	458
<i>Wetten in het Oude Testament</i>	470
8. Priesters en profeten van Israël	477
Het priesterschap in Israël	477
<i>Terug uit ballingschap</i>	477
<i>Priesters en Levieten</i>	479
<i>De taken van priesters en Levieten</i>	483

<i>De hogepriester</i>	486
<i>Het lagere personeel</i>	488
<i>Heilig en profaan in de oud-oosterse wereld</i>	489
<i>Heilig en profaan in Israël</i>	494
<i>Offers</i>	499
De profeten van Israël	506
<i>In vervoering door Gods geest</i>	507
<i>Wat is een profeet?</i>	508
<i>Roeping tot profeet</i>	511
<i>De profetie</i>	513
<i>De macht van het woord en het teken</i>	516
Nawoord	523
Bibliografie	535
Personenregister	551
Lijst koningen	558

VOORWOORD

Eindeloos strekte zich de wijde wereld naar alle kanten uit. Grote en kleine rivieren zochten traag kronkelend hun weg doorheen het vlakke land. Heel in de verte kon men vaag de lange lage bergkammen ontwaren die de wereld omkransten. De lucht trilde in de hitte van de middag, maar het water gaf leven. Insecten zoemden en staken, watervogels vlogen klapwiekend op voor dieren die te dichtbij kwamen om hun dorst te lessen. Mensen bevloeden hun akkers en dankten de goden voor rijke oogsten en de rijpe vruchten die de takken deden doorbuigen onder hun gewicht. Toch werd het water van een zegen soms een vloek als het buiten de oevers trad en heel het land blank zette. Mensen hadden de goden nochtans heel wat offers gebracht om zich van hun zegen te verzekeren, maar misschien niet genoeg.

Hoog boven dit alles strekte zich de oneindige hemel uit waar overdag de zonnegod langzaam doorheen reisde en 's nachts de maangod begeleid werd door myriaden fonkelende sterren die samen traag verschoven. Zoals die sterren aan het hemelruim waren de goden: talloos. Priesters beijverden zich om met een rietstengel in vochtige klei ellenlange lijsten met godennamen op te tekenen. Zij hielden ook lijsten bij van de talrijke demonen die de mensen heimelijk beloerden om ze onverhoeds op te schrikken en met kwalen of ander onheil te besmetten. En dan waren er nog de dodengeesten die, jaloers als ze waren op de levenden, hen verontrustten met nare dromen die weinig goeds voorspelden.

In de hemel verbleven de goden, op aarde woonden de mensen, en onder de aarde heersten ook wat goden, maar vooral zuchtten daar de doden in hun donkere rijk. Het was het beklagenswaardige lot van elke sterveling daar op een dag in af te dalen. Hemel, aarde en dodenrijk waren met elkaar verbonden. Mensen baden tot goden in de hemel en

tot doden in de onderwereld. Goden en doden beantwoordden de smeebeden van de levenden – of niet; dan hielden zij zich doof voor hun klachten. Het was altijd wel wat zoeken naar de oorzaak daarvan. Had men gezondigd? Een taboe doorbroken? Was de godheid verongelijkt door een gebrek aan lofprijs en offers? Waren de doden te schaarse voedseloffers aangeboden? Waren zij met te weinig rouwmisbaar begraven? Gelukkig konden talloze priesters die gespecialiseerd waren in al die dingen uitkomst bieden, de zwakke bijstaan in zijn angst en ontredering.

Zo gingen de tijden voorbij. Goden bleven goden, mensen werden doden, doden bleven doden. Zo was het altijd geweest, zo zou het altijd blijven. Er was dus geen geschiedenis, geen toekomst, er was alleen een steeds weerkerende herhaling van het eeuwige nu.

Toen, aan de rand van deze wereld, in een klein gebied dat men Juda noemde, begonnen profeten eigenaardige dingen te profeteren. Vreemde woorden die men nooit eerder vernomen had werden nu gesproken. Zonderlinge ideeën werden verkondigd. Welke godheid had deze geheimenissen aan profeten geopenbaard? Welke macht in de hemel had deze zieners de beelden getoond van een nieuwe wereld? Men werd er wat onrustig van, daar in dat kleine Juda, want de bekende wereld leek te wankelen. En inderdaad zou mettertijd het oude vertrouwde wereldbeeld dat enkele millennia lang de mensheid op zijn gang door het leven had begeleid, wegdeemsteren, het zou verdwijnen en zou niemand meer in de zin komen. Wat voor vreemde openbaringen waren dat, waarover deze profeten profeteerden?

De hemel werd zo goed als leeg, de onderwereld zo goed als vergeten. Het nieuwe dat nu aanbrak, dat door de Judeeërs aanvaard werd, eerst aarzelend, dan steeds enthousiaster, daarover wordt in dit boek verhaald.

INLEIDING

De Bijbel, deze eeuwige klassieker, is niet uit het niets ontstaan, hij heeft zijn wortels in de culturen van een ver verleden, in de wereld van het Midden-Oosten. De oude beschavingen van de Sumeriërs, Babyloniërs, Assyriërs, Arameeërs en Kanaänieten vormden één groot cultuurgebied waar ook Israël en Juda deel van uitmaakten. Maar ook Hethieten en het geografisch zo geïsoleerde Egypte waren belangrijke beschavingen. Omdat Egypte in veel opzichten – ook religieus – toch best een wereld apart was, geven we daar minder aandacht aan dan aan Mesopotamië, dat een veel grotere invloed op Israël en Juda heeft uitgeoefend. Die invloeden waren soms vrij direct, meestal indirect. Wetgeving, allerlei gebruiken, samenstelling van gezinnen, verhalen die verteld werden, de manier van wonen, van strijden, van opvoeden, van zoeken naar genezing, zoeken naar bescherming tegen boze machten, de manier van geloven ook, vertonen heel wat overlappingsen. Dat is natuurlijk niet zo verwonderlijk, Israël en Juda maakten immers deel uit van de wereld waarin zij waren ingebed. Vandaar dat er zoveel analogieën zijn tussen religieuze teksten uit die oude culturen en de tekst van de Bijbel. Kennis van die oude oosterse culturen zorgt ervoor dat we de Bijbel veel beter naar waarde kunnen schatten, en ontdekken waarin hij naast alle overeenkomsten dan toch uniek is. Want de Bijbel, of de boodschap ervan, loopt niet naadloos samen met wat men in die oude culturen allemaal geloofde; de beleden waarden en waarheden zijn lang niet altijd dezelfde. De Bijbel biedt iets unieks, hij biedt een radicaal ander zicht op de werkelijkheid waarin de mens leeft. Reeds lang vóór de ballingschap (rond 600 v.Chr.) hadden Israëlieten en Judeeërs mondelinge tradities aan de papyrus toevertrouwd. De Israëlieten zouden door de Assyriërs in ballingschap worden weggevoerd en opgaan in de menigte volken. Zij verdwenen van het we-

reldtoneel. Maar toen de Judeeërs een eeuw later door de Babyloniërs naar het verre Babel werden getransporteerd, ontstond aan het Judese hof aldaar een indrukwekkende literaire activiteit. Psalmen, profetieën, de geschiedenis van Israël en Juda, het werd daar allemaal geredigeerd. Men bewerkte zelfs nieuwe epen die men in Babel had leren kennen, zoals over de schepping, een zondvloed. In de Perzische tijd (539-333 v. Chr.) zouden de priesters en schriftgeleerden die teruggekeerd waren naar Juda zich met vernieuwde ijver toeleggen op het schrijven, redigeren en kopiëren van religieuze werken.¹ Vanaf de tijd van de Judese ballingschap spreken we over het 'Jodendom'. De Bijbel is dus uiteindelijk een product van dat Jodendom. Het unieke van deze literatuur komen we pas op het spoor als we het geloof van Israël en Juda plaatsen in de context waarin het ontstaan en gegroeid is: de oud-oosterse wereld. Samuel Kramer (1897-1990), assyrioloog en expert in de Sumerische taal, zei daarover dat het een mirakel was hoe de Bijbel eeuwenoude vaste kaders en conventionele schema's doorbrak, om open te bloeien in een oeuvre met een dynamisme, met een creatieve kracht, die zonder gelijke is in de geschiedenis van de wereld.² Dat dynamisme, die creatieve kracht, willen we in dit boek gaan ontdekken. Dat doen we door terug te gaan naar de verre wortels van het Jodendom, dat zijn de rijkjes Israël en Juda, maar ook de nog oudere culturen waarin die twee rijkjes zijn ontstaan. Dat doen we aan de hand van de volgende hoofdstukken.

In de 12^e eeuw daverde de wereld van het Midden-Oosten op haar grondvesten. Zeevolken, door klimaatwijzigingen gedreven op zoek naar nieuw land, spoelden telkens weer in golven aan op de kusten van Egypte en de Levant. De Levant is het kustgebied aan het oosten van de Middellandse Zee, tussen Klein-Azië (Turkije) en Egypte. Veel steden werden verwoest en bleven desolaat in puin liggen, eens machtige rijken plooiden zich terug op hun kernland. Daardoor ontstond in Kanaän, het zuidelijk deel van de Levant, een machtsvacuüm waarin nieuwe staatjes konden gevormd worden: Ammon, Moab, Edom en ook Israël en Juda. In het eerste hoofdstuk vertellen we hoe de wereld van het Midden-Oosten drastisch veranderde in die tijd, en hoe Israël en Juda zich toen konden ontwikkelen en groeien. Hun onafhankelijkheid zou echter niet blijven duren; verschillende grootmachten wisselden elkaar af in hun

---

1 D. De Waele, *Vergeten rijkdom: Joodse wereldliteratuur uit de klassieke oudheid*, Utrecht 2022, 102-107.

2 S.N. Kramer, *L'histoire commence à Sumer*, Paris 1986, 192.

overheersing over “de vier hoeken van de wereld” – waarmee men de hele wereld bedoelde: Assyrië, Babylonië en Perzië. (De Griekse overheersing valt buiten het bestek van dit boek.)³ Een centraal gebeuren in de beleving van de Judeeërs of Joden was hoe zij door de Babyloniërs als ballingen gedeporteerd waren naar Babel, maar dankzij de Perzen triomfantelijk naar hun eigen landje konden terugkeren. Er circuleerden ook verhalen over nog veel vroegere tijden, over hoe Abraham door God naar dat ‘belofde land’ was gebracht, hoe zijn verre nakomelingen vanuit Egypte opnieuw door God naar dat land geleid waren, hoe dat land in die begintijd werd geregeerd door rechters, een tijd waarin God nog koning was. Het waren verhalen die heel nuttig waren voor de uit Babel teruggekeerde ballingen, die verhalen bevestigden namelijk hun rechten op het land.

In de beschrijving van de geschiedenis van Israël en Juda kan men twee sporen volgen. Het ene volgt getrouw het verhaal zoals dat in de Bijbel beschreven staat. Israël is dan ontstaan uit de verre voorvader Abraham. In allerlei intrigerende verhalen wordt beschreven hoe zijn familie zich ontwikkelde tot een volk, dat door honger gedreven naar Egypte uitweek, daar in slavernij terecht kwam tot het weer uit Egypte werd bevrijd en optrok naar het beloofde land in Kanaän, alwaar het een eigen staat, later twee staatjes zou vormen. Een ander spoor is het kritisch-historische. Daarin gaat men uit van archeologische gegevens (die staan dan voorop), aangevuld door een kritische lezing van de Bijbel. Het eerste spoor is een geloofshouding, het tweede is een puur wetenschappelijke insteek. In dit boek wordt het tweede spoor gevolgd. Dat betekent geenszins dat de verhalen over Abraham, Mozes en andere patriarchen betekenisloos zouden zijn, hun rijke inhoud heeft ook de moderne mens nog steeds wat te zeggen. Men hoeft maar het thema slavernij te noemen dat in het boek Exodus aan bod komt, en waarvan we ons nu pas lijken af te vragen wat de westerse mens eigenlijk bezielde met zijn slavenhandel. Om heel deze rijkdom van de Bijbel te beschrijven zou een theologisch boek nodig zijn. Hier wordt echter geen boek ter bezinning geboden, wel een boek dat probeert helderheid te verschaffen over hoe mensen vroeger leefden en geloofden, en hoe hun geschiedenis waarschijnlijk (want wetenschap blijft altijd voorlopig) gegaan is. Ik noemde al dat de Bijbel een product is van het Jodendom, van hoe *Joden* destijds hun wereld en hun geschiedenis concipieerden. Hun wereldbeeld, godsbeeld, beeld

---

3 Zie daarvoor: De Waele, *Vergeeten rijkdom*, 17-44.

van de geschiedenis, wordt hier geplaatst in de ruimere wereld van toen. Doel is daardoor een beter begrip te krijgen van de eigenheid van de Joodse samenleving en van haar heilige schrift, de Bijbel.

In een tweede hoofdstuk kijken we hoe mensen leefden in die lang voorbije tijd, zowel in Mesopotamië als in Israël en Juda. We gaan na hoe gezinnen en families eruitzagen, hoe mensen trouwden, seks hadden en eventueel ook weer scheidden. We leven mee met de zorgen rondom zwangerschap, miskramen, abortus, maar we verheugen ons samen met de nieuwe vaders en moeders over de geboorte, en zuchten met hen over de zorgen omtrent de opvoeding. We bekijken hoe het toen gesteld was met het onderwijs, hoe men slaven behandelde, en hoe men een beroep deed op allerlei middeltjes, magie en gebed om zieken te genezen. Vaak genazen ze niet, stierven ze en werden ze begraven; ook begrafenisrituelen leren we kennen. En verder ontdekken we hoe de mensen leefden, dag in dag uit, op hun land, in de dorpen, in de steden, zowel in de kleine Israëlitische en Judese steden, als in de meer indrukwekkende steden van de grotere Mesopotamische rijken. Dan is er nog de oorlog. Palestina was geen rustig gelegen achterafgebied, het vormde een belangrijke doorgang tussen zuid en noord, tussen zuid en oost, zowel voor handelskaravanen als voor legers. Grootmachten waren er altijd op uit dit belangrijke gebied in te lijven, gewapenderhand. De profeet Jesaja kon wel dromen over een tijd waarin zwaarden tot ploegijzers werden omgesmeden en speren tot snoeimessen, maar zover was het nog lang niet: zwaarden, speren en ander wapentuig bleven van groot belang. We bekijken hoe oorlogsvoering in die tijd plaatsvond.

Alle volgende hoofdstukken zijn gewijd aan religie. Dat is veel, maar daar is ook een heleboel boeiends over te zeggen. Hoofdstuk drie beschrijft een wereld vol goden en magie. We maken kennis met de belangrijkste goden van het Mesopotamische pantheon, ontmoeten enkele huisgoden, maar leren tevens gevaarlijke boze geesten kennen en gelukkig ook de bezweringen waarmee we ze op afstand kunnen houden, of als het daarvoor te laat is, hen te exorciseren. In het vorige hoofdstuk zagen we hoe mensen begraven werden, maar nu dalen we zelf af in het sombere dodenrijk, het rijk waar mensen na hun dood tot in eeuwig dagen verbleven, zowel in Mesopotamië, Egypte, als in Israël. Zolang mensen nog boven, op aarde leefden, konden ze de wil van de goden leren kennen. Talloze vormen van divinatie hielpen daarbij, waarvan enkele bijzondere, zoals dromen en profetieën, ook in Israël zicht gaven op wat God met

de mens voorhad. Uiteraard hadden goden, als zij op aarde vertoefden, hier een woonplaats nodig. In Israël waren dat eenvoudige tempels, maar in Mesopotamië waren de tempels enorme gebouwencomplexen, waarnaast vaak een traptoren stond die naar de hemel priemde, ten behoeve van de goden die daarlangs konden neerdalen: de ziggoerat. Dat kende men niet in Egypte, maar hun tempels waren niet minder indrukwekkend en de piramiden, kolossale graftomben van de farao's, zijn nog steeds adembenemend. Ten slotte kijken we ook naar de bedrijvigheid van priesters in die tempelcomplexen.

In het vierde hoofdstuk gaan we nader in op de geloofsbeleving van de mensen. Hoe zagen zij de goden, hoe ervoeren zij die, welk impact hadden de goden op hun leven? We zien de geboorte van het besef van zonde en schuld, en ontdekken dat de goden soms ook afwezig konden zijn, dat zij zwegen, onbereikbaar voor de smeekbeden van de gelovige. Ook Israël kende het wanhopig gebed: "Word wakker, Heer, waarom slaapt U?" We bekijken ook enkele andere gebeden, waarin we getroffen worden door de zielenroerselen van mensen die lang geleden leefden: hun zorgen, hun angsten, hun hoop. Tussen goden en koningen bestond een speciale band. Koningen regeerden namens de goden, voerden op hun bevel oorlogen, bouwden of herstelden op hun aanwijzingen tempels. Mesopotamische koningen stonden zo dicht bij de goden dat ze een enkele keer ook vergoddelijkt werden. In Egypte was de farao sowieso goddelijk. Maar in Israël kwam de koning nooit verder dan als een zoon van God geadopteerd te worden. Ten slotte gaan we nog in op wat onder wetenschappers controversiële onderwerpen zijn: het heilig huwelijk en sacrale prostitutie in Mesopotamië.

Een korter, vijfde hoofdstuk gaat over het zoroastrisme. Dat was de godsdienst van de Achaemenidische Perzen, met wie de Judeeërs als ballingen in Babel te maken kregen. Men kan wel zeggen dat het zoroastrisme een heel andere godsdienst was dan het polytheïsme van de Mesopotamische volken. Boeiend is dat het zoroastrisme nogal invloed lijkt te hebben uitgeoefend op het Joodse geloof, dat sinds die tijd, sinds de ballingschap, een aantal nieuwe dingen in zijn godsdienst opnam: een geloof in een strijd tussen engelen en demonen, een pre-existente Messias, de nadruk op moraliteit in de godsdienst, en een nieuwe visie op de dood die niet langer het onherroepelijk einde was maar gevolgd werd door een oordeel dat de mens bracht in de hemel of de hel.

En dan is er het geloof van Israël zelf. In de vorige hoofdstukken zagen we dat hier heel wat overlappings zijn met het geloof van Mesopotamische volken, al hebben we ook verschillen ontdekt. Maar in hoofdstuk zes bespreken we een belangrijk verschil dat nog niet aan de orde gekomen is: Israëls overtuiging dat er slechts één God bestaat, dat alle andere zogenaamde goden ‘nietsheden’ zijn, over wier beeltenissen de profeten zich vrolijk maakten. Maar hoe is Israël daar op gekomen, op het idee dat er maar één God is? We bekijken een verrassende evolutie binnen Israël zelf van polytheïsme (verschillende goden worden aanbeden) naar monolatrie (het aanbidden van slechts één God onder de vele), tot monotheïsme (het geloof in het bestaan van slechts één God). Enkele bijzondere gebeurtenissen in de geschiedenis hebben de bedding gevormd waarin deze evolutie mogelijk werd.

In hoofdstuk zeven maken we kennis met de literatuur van Mesopotamië. Die is ongelooflijk rijk, maar we beperken ons tot de literatuur die over de goden gaat, en dan nog voor zover die interessant is om te vergelijken met Bijbelse verhalen. Het zijn verhalen, mythen, epen, die men ook elders verspreid in Nederlandse en Engelse boeken kan vinden, maar die hier tot gerief van de lezer werden bijeengebracht. Dat wil zeggen: de relevante passages uit die epen worden hier weergegeven, want de oosterse epen zijn erg lang en repetitief. Een mythe is niet alleen een verhaal over goddelijke of menselijke helden, het is vooral een manier om de wereld te begrijpen, om te verklaren waarom zij geworden is zoals ze is. De mythen die ons bezighouden zijn die over de oertijd: de schepping, het paradijs, de zondvloed, over de strijd tegen zeemonsters. Het zijn verhalen die bijbelschrijvers geïnspireerd hebben, maar die ze niet klakkeloos hebben overgenomen. Waarin ze dan verschillen, wordt onderzocht. Daarnaast is er ook een rijke wijsheidsliteratuur: oud-oosterse fabels, theodicee, wijsheidsspreuken komen aan bod en worden vergeleken met Bijbelse versies. Ten slotte bekijken we ook enkele wetteksten. Voor de moderne mens horen wetten niet bij ‘religieuze literatuur’, maar de mens van de oudheid wist dat die wetten door de goden, of door God, waren geschonken aan de mensheid, vandaar dat we ze in dit hoofdstuk plaatsen. Ook hier vergelijken we Israëlitische of oudtestamentische wetten met de wetgeving van andere rijken.

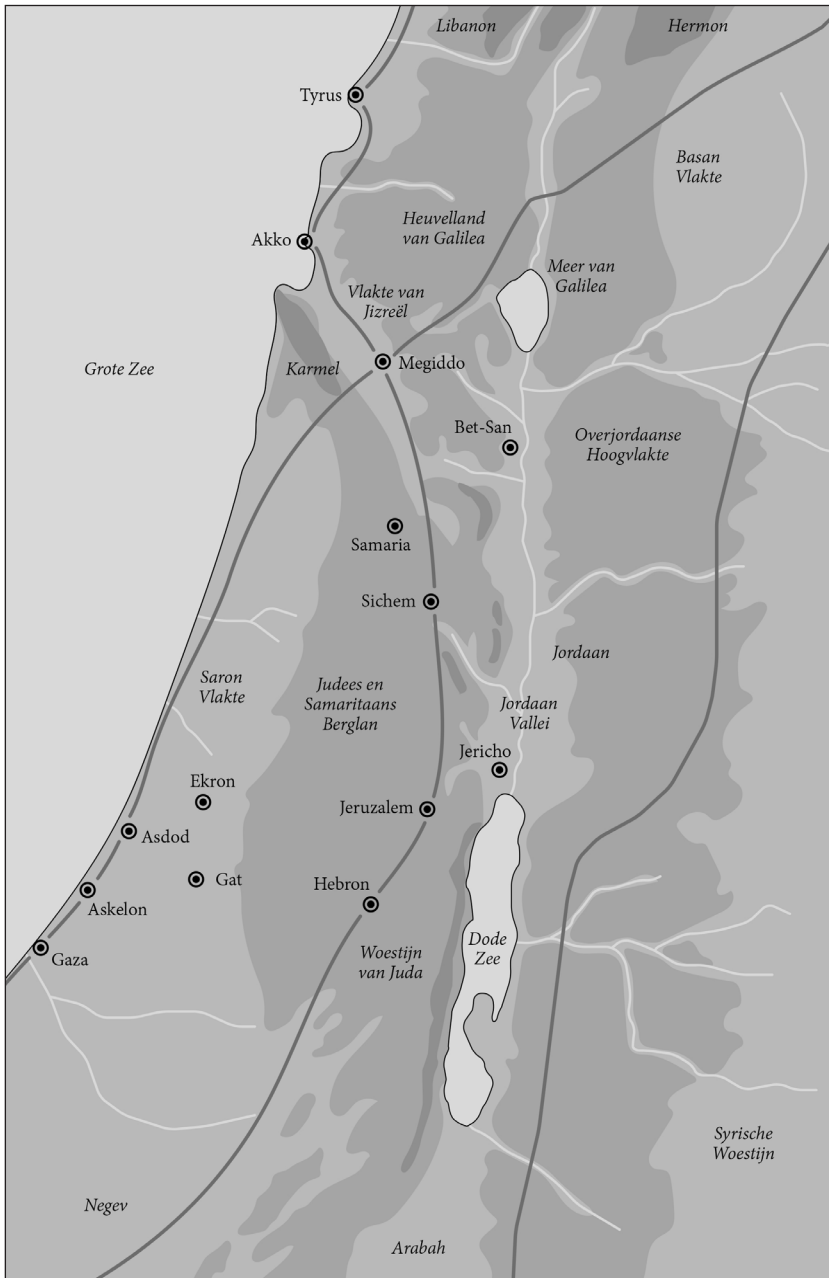
Het laatste hoofdstuk gaat over priesters en profeten van Israël. We hebben het in vorige hoofdstukken al gehad over priesters en profeten bij

andere volken uit het Midden-Oosten, en hier en daar kwamen die van Israël al even aan bod, maar hier gaan we er specifiek op in. We onderzoeken wie priester kon zijn, wat de taken waren van priesters en Levieten, wat de verantwoordelijkheid was van de hogepriester, hoe het stond met lager tempelpersoneel. We gaan ook in op een belangrijk onderscheid dat in die oude wereld gemaakt werd tussen heilig en profaan, een onderscheid dat we ook in Israël aantreffen. Voedselwetten en reinheidswetten waren daarvan afgeleid. Ook de offercultus van Israël komt aan bod. Wat de profeten betreft, kijken we hoe ze geroepen werden en ontdekken dat sommige profeten op een nogal bizarre manier door Gods geest in vervoering werden gebracht. We onderzoeken wat een profetie eigenlijk is, wat daarin Gods aandeel was en wat de verantwoordelijkheid van de profeet was. Ten slotte hebben we het over de geheimzinnige kracht die school in het woord en het teken, iets dat de moderne mens totaal vreemd is, maar wat toen wel de macht van de profeten uitmaakte en waar men beducht voor was.

In het afsluitend hoofdstuk hernemen we enkele belangrijke zaken die we op onze reis door de oud-oosterse wereld ontdekt hebben, en formuleren we enkele belangrijke besluiten.

Tenzij anders aangegeven zijn de aanhalingen uit de Bijbel uit de Nieuwe Bijbelvertaling, editie 2021. Omdat dateringen meestal vóór Christus zijn, worden die doorgaans niet aangeduid met 'v.Chr.'; dateringen na Christus worden vermeld met 'n.Chr.' De oud-oosterse kleitabletten, die een belangrijke bron vormen voor ons onderzoek, zijn op sommige plaatsen beschadigd, zodat onderzoekers soms zelf een gedeelte aanvullen en dat tussen vierkante haken plaatsen, of een gedeelte blanco laten, aangeduid door [...].

Kaart 1. Geografie van Palestina

1

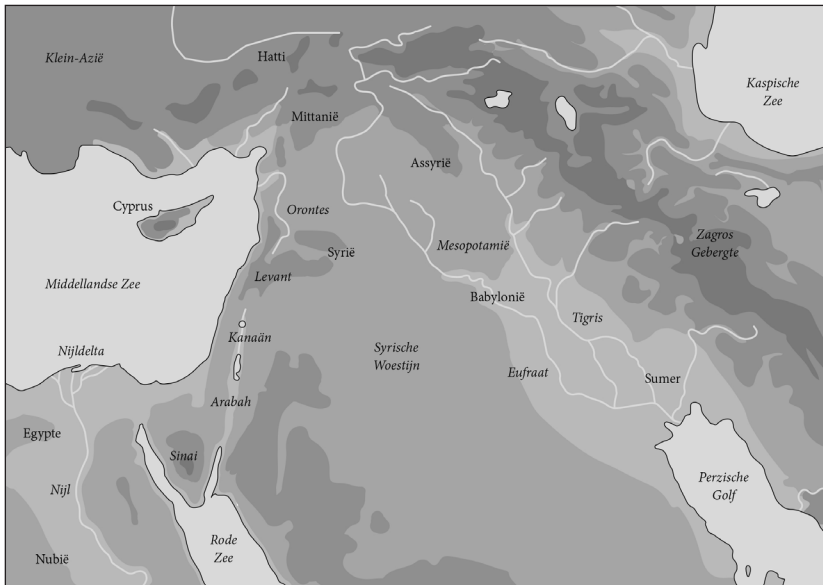
GESCHIEDENIS VAN HET MIDDEN~OOSTEN

GEOGRAFIE VAN PALESTINA EN HET MIDDEN~OOSTEN

Voordat wij de vele gebeurtenissen gaan ontdekken waarover in die oude tijd vertellingen de ronde deden, is het nuttig kennis te nemen van de plaatsen waar al die geschiedenissen plaatsvonden. Hoe zag die oud-oosterse wereld eruit, geografisch en politiek?

Israël en Juda, vroeger Kanaän geheten, later Palestina genoemd, lagen op een bijzondere plaats in het zuidelijk deel van de Levant. Samen vormden zij een smalle strook, begrensd door de Middellandse Zee in het westen en de Syrische Woestijn in het oosten. Deze strook verbond het zuidelijk gelegen Egypte met Klein-Azië (het tegenwoordige Turkije) in het noorden en Syrië en Mesopotamië in het oosten. 'Mesopotamia' was de Griekse benaming voor het 'land tussen de rivieren' (*mesos* 'tussen', *potamos* 'rivier'), de Eufraat en de Tigris. In Klein-Azië bevonden zich verschillende rijken die uitbreiding zochten naar het zuiden, doch nooit hun macht konden uitstrekken over Palestina. Maar Egypte en verschillende Mesopotamische rijken slaagden er beurtelings wel in Palestina in hun invloedssfeer te krijgen. Steeds weer trokken hun legers en handelaars doorheen het land.

Palestina bestaat uit vier stroken die van noord naar zuid lopen; van west naar oost zijn dat: de kustvlakte – waarvan de noordelijke helft de Saronvlakte heet –, dan het Samaritaans en Judees Bergland – met noordelijk daarvan het Galilees heuvelland –, vervolgens de Jordaanvallei en ten oosten daarvan een plateau. Verder oostwaarts ligt de Syrische Woestijn die zich uitstrekt tot aan Mesopotamië. De Jordaanvallei, met daarin het Meer van Galilea en de Jordaan die uitmondt in de Dode Zee, is een

Kaart 2. Het Midden-Oosten 1700-1200

van de diepste slenken ter wereld (394 m onder de zeespiegel). Verder naar het zuiden toe ligt de brede Arabah vallei.

Wie vanuit Egypte naar de noordelijk gelegen steden Akko of Tyrus wilde reizen, zag zijn weg geblokkeerd door de berg Karmel, zowat 500 m hoog. De weg boog naar rechts af om bij de stad Megiddo uit te komen, een strategische plaats in de Vlakte van Jizreël. Van daar kon men ook naar het noordoosten, naar Damascus reizen, al kon je daar ook komen via een karavaanroute over het oostelijk plateau, de Overjordaanse hoogvlakte (Kaart 1).

Veel waterbronnen zijn er niet in Palestina. De bronnen van de Jordaan liggen op de berg Hermon, en stromen zuidwaarts naar de Dode Zee. Vanuit het Judees bergland stromen enkele rivieren maar vooral wadi's (met enkel water als het regent) naar het westen in zee en naar het oosten in de Jordaan, dat ook nog water ontvangt vanuit het oostelijk plateau. Op verschillende plaatsen zijn bronnen, die in de Negev en de Arabah voor kleine oases zorgen. Ook waterputten werden gegraven. Herfst en winter zijn de regenseizoenen. Soms is er in de vroege lente een 'late regen'. Maar de zomers zijn droog.

GESCHIEDENIS VAN ISRAËL EN JUDA

Om de geschiedenis van de twee kleine staatjes Israël en Juda te begrijpen, is het eerst nodig na te gaan waar de wortels ervan liggen. Deze beide kleine koninkrijken zijn ontstaan in de 12^e eeuw v.Chr. Maar hoe was het mogelijk dat die zo plots ontstonden? Vóór die 12^e eeuw hadden enkele catastrofes voor een heel nieuwe politieke wereld gezorgd; een wereld waarin plots ruimte kwam voor volkjes die nu hun eigen land konden vormgeven.

Donkere tijden

Hij die niet stierf in de strijd, zal sterven door een epidemie,
Hij die niet stierf in een epidemie, de vijand zal hem beroven,
Hij die niet door de vijand werd beroofd, de dief zal hem afranselen,
Hij die niet door de dief werd afgeranseld, het wapen van de koning zal hem treffen,
Hij die niet door het wapen van de koning werd getroffen, de prins zal hem doden,
Hij die niet door de prins werd gedood, de stormgod zal hem wegspoelen,
Hij die niet door de stormgod werd weggespoeld, de zonnegod zal hem wegvoeren.⁴

Zo beschrijft het Erra epos uit de 8^e eeuw v.Chr. hoe Erra, god der plagen, enkele eeuwen daarvoor lelijk had huisgehouden in de mensenwereld. Waarschijnlijk gaat het over de ontwrichtende omwentelingen van de 12^e eeuw. De wereld na de 12^e eeuw was niet dezelfde als die ervoor; schokkende gebeurtenissen hadden alles onherroepelijk veranderd. Vreemde krijgers uit het westen – niemand wist goed wie zij waren – hadden de kustlanden van Azië overspoeld, zij lieten een spoor na van dood, verderf en vernietiging. Tot in Mesopotamië zou men de ontwrichtende gevolgen hiervan ondergaan.⁵

Hoe zag de wereld eruit vóór die tijd? Laten we beginnen met Egypte, het Egypte van het ‘Nieuwe Rijk’ (1550-1069). Dat Nieuwe

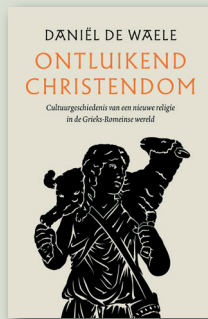
---

4 In: M. Van De Mierop, *A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC*, Malden/Oxford 2004, 199.

5 E.H. Cline, 1177 B.C.: *The Year Civilization Collapsed*, Oxford 2014.

In zijn nieuwe boek zoomt Daniël De Waele in op de politieke geschiedenis van het kleine Israël en Juda en van de grote rijken in de oude Oriënt. We leren het dagelijks leven van gewone mensen kennen, met hun vreugden en moeiten. Daarnaast ontdekken we hoe mensen zich verhielden tot de vele goden, demonen en dodengeesten. De auteur laat zien dat in het kleine Juda profeten nooit eerder gehoorde woorden begonnen te profeteren. Door die woorden ontstond een verrassend nieuwe visie op hemel en aarde, een visie die haar neerslag vond in de boeken van het Oude Testament.

Dr. Daniël De Waele is docent Nieuwe Testament aan het Hoger Instituut voor Protestantse Godsdienstwetenschappen te Brussel. Van zijn hand verschenen eerder *Ontluikend christendom* (2021), *Vergeeten rijkdom* (2022) en *Godenschemering* (2023).

Over *Ontluikend christendom*:

‘Ontzettend fascinerend’ ★★★★★ **Trouw**

‘Fabelachtige rijkdom’ ★★★★★ **nrc**›

Over *Vergeeten rijkdom*:

‘De Waele is een goede docent en schrijft vertellenderwijs en deskundig tegelijk.’ **nederlandsdagblad**

KokBakencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 4093 3 • NUR 716

9 789043 540933